

Mecmau'l-emsâl'de Yer Alan أَفْعَلُ Veznindeki Hayvan Konulu Deyim ve Atasözleri Üzerine Bir İnceleme

Şener Şahin

Arş. Gör. Dr., U.Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

Makale, 6. yüzyıl müelliflerinden Ebû Fadl el-Meydânî'nin Mecmau'l-emsâl adlı eseri çerçevesinde, hayvanları konu alan ve أَفْعَلُ vezninde oluşturulan deyimler üzerine yapılmış bir incelemedir. Ancak bundan önce, Klasik Arap literatüründeki hayvan motifi ve buna ilişkin temel referanslara dair özet bir değerlendirme de yer almaktadır.

Abstract

A Study on Animal-Proverbs and Sayings in Majmau'l-Amthal by al-Maydani

This article is an examination on the proverbs and sayings (in أَفْعَلُ -comparison form-) about the animals that Abu Fadl al-Maydani's famous collection, Majmau'l-amthal contained. But before that, an analysis about the 'animal figure' in Classical Arabic Literature and a brief evaluation

of its major references is presented.

Anahtar Kelimeler: Meydâni, Hayvanlar, Emsal

Key Words: Meydâni, Animals, Proverbs, Sayings

Bu makale çalışmasının temel hedefi, genel olarak Arap literatürü içinde önemli bir yere sahip ve tarihi boyunca Arap dili ve edebiyatı üzerinde hiç de azımsanmayacak bir etki yaratmış olan mesel türünü, muhtevastaki hayvan çeşitliliği açısından ele almak ve bedevi düşünce yapısının biyolojik çeşitliliği kullanmadaki başarısını ortaya koymaktır. Ne var ki, zengin bir kaynak listesine sahip konunun, kapsam bakımından mesel literatürüne ait temel bir eserle sınırlandırılması daha doğru olacağından, araştırma Ebû Fadl el-Meydâni'nin (ö. 518/1124) *Kitâb Mıccm al-âmtâl* (*Atasözleri Derleme Kitabı*) adlı eseri çerçevesinde yürütülecektir¹. Bununla birlikte, 'hayvan' temasının Arap kültürü açısından ne anlam ifade ettiğini, ayrıca bu temanın, klasik Arap literatürünün hangi branşlarında daha yoğun işlendiğini -referanslar örneğinde- ortaya koymak için genel bir bakışa ihtiyaç da vardır².

Giriş

Kuran'da adları geçen hayvanların bir listesi çıkarılacak olsa, bunlardan bir kısmının müstakil bir sureye ad olduğu -sözgelimi; بقره (inek), أنعام (koyun, keçi, deve ve sığır cinsi ehli hayvanlar), نحل (arı), نملة (karınca), عنكبوت (örümcek), فيل (fil); diğeri bir kısmınınsa değişik surelerin muhtevastında yer alan hayvanlar olduğu -örneğin; ناقة / إبل (deve), نعجة (koyun), خيل (at), عجل (buzağı), حوت (yunus balığı), حمار (eşek), كلب (köpek), ذئب (kurt), قردة (maymunlar), سبع (yırtıcı hayvanlar), حية / ثعبان (sivrisinek), خنزير (domuz), ذباب (sinek), بعوضة (sivrisinek), طير (kuş), غراب (karga), هذهد (ibibik kuşu), فمل (ekin biti vb. haşerat), جراد (çekirge), ضفادع (kurbağalar)-, görülecektir. Elbette, zikri geçen hayvanların biyolojik gerçeklikleri, Kuran'ın doğrudan ve bizzat dikkat çekmek istediği bir husus değildir, bunun yerine -

¹ Sahnâr b. Ayyaş'ın (öl.40) *Kitâbu'l-emsâl*'inden, Zemahşeri'nin *Kitâbu'l-mustaksâ fi emsâli'l-Arab* adlı çalışmasına kadar, Arap atasözlerini konu alan eserlerin bütün bir listesi için bkz. Abdulmecid Kutâmiş, *el-Emsâlu'l-arabiyye -dirâse târihiyye tahliliyye-*, I.Baskı, Dâru'l-fikr, Suriye, 1988. Kutâmiş, bu listede yer alan eserlerden mevcut veya kayıp olanları, basılı ve el yazma durumunda bulunanları tek tek işaret etmektedir.

² Arap literatüründe hayvan konulu kitapları bir 'tür' olarak inceleyen ciddi bir makale çalışması için bkz. M. V. Mcdonald; "Animal books as a genre in arabic literary", Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies), cilt: XV, No:1/2, 1988, (s.3-10).

kutsal metnin ruhuna uyacak biçimde- sözü edilen hayvanlarla, ilgili kıssadan hisse çıkarılması ya da bir konunun anlaşılmasına yardımcı olunması hedeflenmiştir. Bu bakımdan, Kuran'da yer alan hayvan figürünün -her zaman değilse bile- ekseriya alegorik amaçlı kullanıldığını söyleyebiliriz. Yine de bu tablo bize, göz ardı edilmemesi gereken bir gerçeği, Arap kültür ve hayatında -kutsal kitaptan başlayarak- hayvan odaklı düşünme biçiminin ne kadar önemli olduğu gerçeğini işaret etmektedir.

Hayvan dünyasına ait unsurların bedevi kültür ve folkloru açısından ne derece önemli olduğunu gösteren kayda değer bir ayrıntı da, özellikle Cahiliyye dönemi Arap toplumunu oluşturan kabile ve fertlerin adlandırılmasında çöl hayvanlarına ait adların azımsanmayacak nispette kullanılmış olmasıdır. Bunlar arasında özellikle aslanla ilgili olanların -sözgelimi; **أَسَدٌ**، **أَسَامَةُ**، **حَمْرَةَ**، **حَبْدَرٌ**، **شَيْبٌ**، **صَعْبٌ**، **عَبَّاسٌ**، **عَوْفٌ**، **فَارِسٌ**، **لُبَّوَّةٌ**، **هَمَامٌ**، **هَيْصَمٌ**، **حَفْصٌ**، **لَيْثٌ**، **سِرْحَانٌ**، **مُعَاوِيَةُ** (yavru tilki), **تَعْلَبٌ** (tilki), **جَحْشٌ** (sıpa), **هَيْتَمٌ** (kartal yavrusu), **نُورِسٌ** (martı), **مَصْعَبٌ** (damızlık deve), **نَمْرٌ** (kaplan), **فَهْدٌ** (pars), **عَكْرَمَةٌ** (dişi güvercin), **أَرْقَمٌ** (erkek yılan), **أُوَيْسٌ** (yavru kurt) gibi³.

A. Klasik Arap Literatüründe Hayvan Motifi ve Başlıca Referanslar

Bedevi yaşam biçiminin vazgeçilmez unsurlarından olan ve bedevi kültürün önemli yapı taşlarından kabul edebileceğimiz hayvan teması ve bu tema etrafında tarih boyunca oluşan zengin bir edebiyat, cazip ve bakir bir saha olma özelliğini korumakta, bu yönüyle hala, klasik Arap literatürü üzerine çalışan araştırmacıların dikkatini çekmektedir. Doğrudan veya dolaylı, hayvanı konu alan klasik Arap literatürü, çok sayıda değişik kaynaklardan beslenmekte, bedevinin hayvan dünyasına ilişkin gözlemlerini, deneyimlerini, akli ve etik çıkarımlarını yansıtmaktadır.

Hiç kuşkusuz bu kaynaklardan biri, -belki de en başta geleni- Cahiliyye dönemi Arap şiirinin tamamen kendine özgü bir türü sayabileceğimiz kasîde türüdür. Bedevi şair, kasidenin giriş kısmı sayılan *nesib*'de, harabeler üzerindeki hatıralarını yad ettikten sonra şiirin asıl çatısını oluşturan ikinci bölüme geçer. Konu bakımından çeşitlilik gösteren bu bölümde, hayvanlar oldukça ayrıcalıklı ve özel bir yere sahiptir⁴. Şair bu bölümde, gerek her zaman beraber olduğu devesi veya atı ile ilgili, gerekse seyahati esnasında rastladığı

³ Arap kültüründe kadınlara ve erkeklere alem (özel ad) olmuş hayvanların toplu bir listesi için bkz. el-Arnâvût, Şefik, *Kâmûsu'l-esmâi'l-Arabiyye*, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, II. Baskı, Beyrut, 1989, s.167-178.

⁴ Goldziher, Ignace; *Klasik Arap Literatürü* (Çev. Azmi Yüksel, Rahmi Er), İmaj Yayınları, Ankara, 1993, s.19.

devekuşu, yaban eşegi, engerek gibi değişik çöl hayvanlarıyla alakalı betimlemelere ve ince detaylara yer verir. İmru'ul-Kays'ın (öl. yaklaşık 540), *Muallaka*'sında, kendi atının mezzetlerini birbir anlatırken dahi, bir teşbih unsuru olarak diğerk hayvanların b̄ariz vasıflarını kullanması bu bakımdan hayli m̄anidardır⁵:

لَهُ أُيْطَلَا ظَبْيِي وَسَاقًا نَعَامَةً وَإِرْخَاءُ سِرْحَانٍ وَتَقْرِيْبٌ تَنْقُلُ

*Onun ceylan böğrü gibi böğrü ve devekuşu
bacağı gibi bacakları vardır. Kurdun birden bire
koşması gibi koşması ve tilki yavrusu gibi ön ve art
ayaklarını çift çift atması vardır.*

Yine, uzun ömürlülüğü ile tanınan Cahiliye dönemi şairlerinden Lebid İbn Rabi'a (ö.41/661-2'den sonra), meşhur kasidesinde, kalıntılar (أَطْلَالٌ) üzerindeki dolaşmalarından ve sevgilisinin ayrılışına duyduğu hüznünü dile getirdikten sonra, oradan ayrılmak için bindiğı devesini betimler. Çölü tasvir ederken önce bir devekuşuyla, arkasından bir kurdun kaptığı buzağıyı günlerdir arayıp duran bir yaban ineğı ile karşılaşır ve bu hayvanların avlanışlarına dair gözlemlerini ayrıntılarıyla anlatır⁶. Bu bağlamda, klasik kasidelerde bir bölüm halinde görünen av sahnelerinin tasvirinin, ileride müstakil av şiirleri (طَرْدِيَّاتٌ) formatında daha da geliştiğine, dolayısıyla bu edebi zeminin de hayvan dünyasına ışık tutan mühim bir kaynak olduğuna işaret etmek gerekir⁷. Şiirlerinin büyük bir kısmını çöl ve çölde yaşayan bitki ve hayvanların teşkil ettiği Emevi devrinin seçkin simalarından Zu'r-rumme (öl.117/735) ise, bizzat '*tabiat şairi*' lakabını hak edecek ölçüde sivrilmiştir⁸.

Bir diğerk kaynak, bedevi yaşamı bütün detaylarıyla verebilmek için zengin bir lingüistik malzemeyi konusal sözlükler bünyesinde zapta geçirmeyi hedefleyen dilbilimcilerin derlediğı koleksiyonlarla, genel kültür ve folklor bilgisi vermek amacıyla sistematik mahiyette hazırlanmış olan ansiklopedik edebiyat kitaplarıdır. Bunlar arasında *Kitābu'l-vuhūş* (*Vahşi Hayvanlar Kitabı*), *Kitābu'l-hayl* (*At Kitabı*), *Kitābu nesebi'l-hayl* (*Atların Nesebi Kitabı*), *Kitābu's-şāt* (*Koyunlar Kitabı*) gibi doğrudan belirli hayvan türlerini konu alan sözlük niteliğindeki çalışmalar olduğu gibi, el-Cāhiz'in *Kitābu'l-hayevān* adlı eserinde görüldüğü üzere, hayvanlar alemini edebiyat yönüyle inceleyen, bunu yaparken düzensiz bir biçimde ve rasgele de olsa biyolojik gözlemlere atıflarda bulunan eserler de yer almaktadır⁹. Bu

⁵ *Yedi Askı -Arap Edebiyatının Harikaları-*, (Çev. Nurettin Ceviz, Kenan Demirayak, Nevzat H. Yanık), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004, s.38.

⁶ *Yedi Askı -Arap Edebiyatının Harikaları-*, s.70-73.

⁷ Goldziher, s.86.

⁸ Ahmet Subhi Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1996, s.147.

⁹ Goldziher, s.123.

eserlerden günümüze kadar ulaşanlardan yola çıkarak denilebilir ki, söz konusu eserler, kelimenin teknik anlamıyla birer zooloji kitabı olmayıp, geleneksel ve tarihsel malzeme içeren derlemeler mahiyetindedir¹⁰.

Daha geç dönem ansiklopedistlerinden Şihâbüddîn Ahmed b. Abdulvehhâb en-Nuveyrî'nin (ö.732/1331) 30 cildi bulan ve üçüncü bölümünü (*el-fennu's-sâlis*) teşkil eden 2 ciltlik kısmın hayvanlara tahsis edildiği *Nihâyetu'l-erab fî funûni'l-edeb* adlı hacimli çalışması da hiç şüphesiz bu alanda önemli bir yere sahiptir¹¹.

Tabiat bilgisi, diğer bilim dallarıyla bağlantılı olarak, Arapların gözde araştırma konularından birini teşkil etmektedir. Tabiat dünyasını meydana getiren maden, bitki ve hayvanlara ilişkin geniş bir bilgi ve tecrübe birikimi, müstakil bir sınıf oluşturacak biçimde, özel koleksiyonlarda bir araya getirilmiştir. Zekeriyâ el-Kazvîni'nin (Ö.682/1283-4) *Acâibu'l-mahlûkât ve'l-hayevânât ve ğarâibu'l-mevcûdât* (*Yaratıkların ve Hayvanların İlginçlikleri ve Varlıkların Gariplikleri*) adlı eseri bu türün temsilci niteliğindeki bir örneğidir¹².

Keza, Arap tıbbının akraba disiplinlerinden veterinerlik bilimi de, hayvanlar alemi konusunda belirli açılardan bilgi sağlayan önemli bir yardımcı sahadır. Abbasi Halifesi el-Mu'tezid'in ahır bakıcısı Ya'kûb ibn Ahî Hizâm tarafından kaleme alınan *el-Furûsiyye ve şiyâtu'l-hayl* (*Binicilik ve Atın Özellikleri*), alanında ilk ve önemli referanstır.

Aynı şekilde, Abdulkâdir el-Bağdâdî'ye ait *Hizânetu'l-edeb ve lubbu lubâbi lisâni'l-Arab* adlı ansiklopedik eser de, sarf, nahiv, lügat, ahbâr, âdet, eyyâm gibi ele aldığı çeşitli konuların yanı sıra, ihtiva ettiği edebi malzeme bünyesinde hayvanlara ilişkin şiir ve emsale de yer vermekte¹³, bu yönüyle alana zengin bir malzeme sunmaktadır.

Ancak, bilhassa Kemaleddin ed-Demîri (ö.808/1405-6)'nin, hayvanlar dünyasının alfabetik düzende ele alındığı, *Hayâtu'l-hayevân* adlı iki ciltlik zooloji sözlüğü, tabiat bilgisi literatürü içinde özel bir yere sahiptir ve çok yönlü yararlılığı dolayısıyla sık sık kendisine başvurulmaktadır. Sözü edilen eser, Araplarca bilinen her bir hayvanın zoolojik tanımının yanı sıra, bu hayvanların Kur'an'da, hadislerde, şiirlerde, atasözlerinde ve halk hikâyelerinde nasıl geçtikleri üzerinde durur; ayrıca hukukta, tıpta, batıl inançlarda ve rüya yorumlarında ne anlamlar taşıdığı hususunda aydınlatıcı bilgiler verir¹⁴. Tüm bu yönleriyle eserin, zoolojiden ziyade edebiyat

¹⁰ Mcdonald, *a.g.m.*, s.3.

¹¹ Bkz. *Nihâyetu'l-erab fî funûni'l-edeb*, 9. ve 10. ciltler.

¹² Goldziher, s.124.

¹³ Demirayak, Çöğenli; s.153.

¹⁴ Demirayak, Kenan; Çöğenli M. Sadi; *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk

ve literatür tarihi açısından kıymetli bir bilgi hazinesi olduğu ifade edilebilir.

Mahmud Şükrî el-Âlûsî'nin, nispeten oldukça geç bir dönem sayılan geçen yüzyıl başlarında telif edilmiş eseri *Bulûğu'l-erab fî ma'rifeti'l-Arab*'ın muhtevasında da yer yer Arap kültür ve yaşamında önemli bir yere sahip olan hayvanlarla ilgili malumata rastlanmaktadır. Ancak el-Âlûsî'nin verdiği bilgiler -diğer ansiklopedistlerinkinin aksine- biyolojik gözleme hiç dayanmaz ve zaten fazla etraflı da değildir. Bunun yerine o, bedevi yaşantıda tesadüf edilen hayvan türlerini büyük ölçüde Arap örf ve adetleri içerisindeki yerlerini dikkate alarak işlemeyi tercih etmiştir. Bu durum, '*Arapların, develerin suya götürülmesiyle alakalı adetleri*'¹⁵, '*Arapların, uğursuz saydıkları karga vb. hayvanlarla ilgili düşünceleri*'¹⁶; '*Kene hakkındaki görüşleri (keneye ilgili dua ve meseller)*'¹⁷; '*Kirpinin, cinin bineği olduğu yönündeki inanışları*'¹⁸; '*Arapların bazı hayvanlara ilişkin tuhaf inançları ve hayvan konulu hurafeler*'¹⁹ vb. başlıklardan da kolayca anlaşılmaktadır.

B. Hayvan Konulu Deyim ve Atasözlerinin Yoğunluğu

Bir bölgedeki biyoçeşitlilik ile, bu çeşitliliğin, o muhitte yaşayan insanların kullandığı dile yansımaları arasında doğrudan bir paralellik kurulabilir. Zira toplumlar, dillerini, kendilerini çevreleyen fiziki ve kültürel şartların etkisi altında oluşturur ve geliştirirler. Aşağıda yapılan tasnife bu açıdan bakıldığında, hayat şartlarının son derece çetin olduğu çöl iklimine rağmen, Arap bedevinin, kendi dil ve kültürünü oluşturmada sözü edilen biyoçeşitlilikten büyük ölçüde istifade ettiği söylenebilir. Öyle ki, neredeyse Arap atasözlerine konu olmamış bir çöl hayvanı yok gibidir.

Mecmau'l-Emsâl'deki hayvana ait biyoçeşitlilik, zooloji biliminin tasnifleme kriterleri dikkate alınmaksızın, şu başlıklar altında kategorize edilebilir:

Büyük ve küçük evcil hayvanlar: at/kısrak/tay/aygır, eşek/katır/sıpa, deve, öküz/inek, koyun/koç, keçi/teke/oğlak, kedi, köpek.

Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum, 1994, s.22.

¹⁵ el-Âlûsî, Mahmûd Şükrî; *Bulûğu'l-erab fî ma'rifeti ahvâli'l-Arab (I-III) (Şerh, tashih ve harekeleme: Muhammed Behcet el-Eserî)*, Emin Demec ve Dâru's-şarki'l-Arabiyy Yayınları, Beyrut, c.I, s.??

¹⁶ a.g.e., c.II, s.334.

¹⁷ a.g.e., c.II, s.339.

¹⁸ a.g.e., c.II, s.361.

¹⁹ a.g.e., c.II, s.360.

Yırtıcı olmayan yabani hayvanlar: fil, yaban ineği, geyik, ceylan, dağ keçisi, maymun, tavşan, dağ gelinciği, kokarca, kaplumbağa, kirpi/oklu kirpi, bukalemun.

Yırtıcı yabani hayvanlar: Arslan, kaplan, pars, sırtlan, kurt, çakal, tilki.

Yırtıcı Kuşlar ve kanatlı hayvanlar: akbaba, doğan, şahin, karga; devekuşu, tavus kuşu, toy kuşu, kaya kuşu, ibibik/hüdhüd kuşu, dokumacı kuşu, yalı çapkını/iskele kuşu, güvercin, serçe, horoz/tavuk.

Haşere sınıfına giren hayvanlar ve böcekler: fare, yarasa, akrep, örümcek, arı, çekirge, cırcır böceği, mayıs böceği, ipekböceği, kelebek, sinek, karınca, tırtıl, bit, pire, kene, tahta kurusu.

Sürüngenler: yılan, engerek, kertenkele, varan.

Su hayvanları: balık, balina, kurbağa.

Efsanevi yaratıklar: ğül (dev/canavar), anka kuşu.

Hemen belirtelim ki, bu tasnifte yer alan hayvanlara ilişkin deyim ve atasözü malzemesi kendi içinde homojen bir bütünlük arz etmez. Bütün deyimler içerisinde en ayrıcalıklı yeri işgal eden, hakkında en detaylı betimlemelere yer verilen, fiziksel özelliklerinden ruhsal durumuna kadar hemen herbir davranışı deyime konu olan hayvan deve dir²⁰. Sadece meseller aracılığıyla dahi, bedevi ile deve arasında şaşırtıcı bir aşinalığın bulunduğunu görmek hiç de zor değildir. Yoğunluk itibarıyla deveyi, çölün biyoçeşitliliğinde en çok rastlanan; kertenkele, devekuşu, çöl kartalı, ceylan, kurt, karga, çekirge gibi yabani; at, eşek, köpek, keçi gibi evcil hayvanlar takip etmektedir.

Elbette, İslam coğrafyasının özellikle kuzeye ve batıya açılmasıyla birlikte -genişleyen coğrafyaya paralel olarak-, deyim ve atasözü kültürü içine, daha önce çöl Araplarınca tanınmayan bir takım unsurların girdiğini kabul etmek gerekir. Esasen bu durum, Cahiliyye dönemi Arap meselleri ile, el-Meydâni'nin dökümünü çıkardığı *Mecmau'l-Emsâl*'deki meseller karşılaştırıldığı zaman bile net olarak

²⁰ Bu durum, devenin ve atın, bedevi yaşam için 'olmazsa olmaz' bir öneme sahip olmasından, sıradan bir bedevinin bu hayvanla hergün ister istemez karşılaşmasından, dolayısıyla bu iki hayvanın her tavır ve hareketinin gözleme konu olmasından ileri gelmektedir. Bunun bir örneği, Cahiliyye devri kadın şairlerinden Hansâ'nın, kardeşinin ölümü üzerine yazdığı mersiyesinde, yakın gözlemlerinden yola çıkarak deve ve atla ilgili çok sayıda değişik özelliği şiirine konu edebilmesinden anlaşılmaktadır. Hansâ'nın *Divân*'ında geçen hayvan adlarını ve bu hayvanların tipik özelliklerini detaylı biçimde inceleyen bir makale çalışması için bkz. Gertrüd Kovács, "References to Animals in the *Divân of al-Hansâ*", *The Arabist (Budapest Studies in Arabic)*, Budapeşte, 2001, s.141-156.

görülebilmektedir. Kaldı ki, kitabında her harfe ait deyim ve atasözlerini sıraladıktan, ilgili açıklamaları yaptıktan sonra, el-Meydânî bize, yine o harfle başlayan ve kendisinin **muvellede/ muhdese** diye tanımladığı mesellere dair ayrı bir liste de vermektedir. Ancak bizim çalışmamızı, deyimlerden içinde hayvan adı geçenlerle, bunlardan da özellikle أَفْعَلُ veznine konu olanlar ilgilendirmektedir²¹.

C. أَفْعَلُ Veznindeki Hayvan Konulu Deyimler Üzerine Bir Değerlendirme

el-Meydânî, kendisine kadar ulaşan Arap atasözleri mirasının büyük bir kısmını, önemli açıklayıcı notlar eklemek suretiyle etraflı bir biçimde incelediğinden, bu kıymetli bilgi ve folklor hazinesinin korunmasında en büyük paya sahip kimsedir. Onun atasözleri ve deyimler koleksiyonu olan *Mecmau'l-Emsâl*'de hayvanlarla ilgili çok sayıda madde varsa da, bunlar üzerinde, belirli kriterlere göre tasnifler yapıldıktan sonra çalışılması daha uygun görünmektedir. Aşağıdaki değerlendirme, -klasik olsun müvelled olsun- böyle özel durumdaki bir grup deyim ve atasözü kapsamında, yani أَفْعَلُ vezniyle birlikte kullanılan hayvan konulu deyim ve atasözleriyle sınırlı tutularak yapılmıştır. Buna göre, değerlendirmede ulaşılan sonuçlar anahatlarıyla şöyledir:

(1) Hayvanların Gerçekliği ya da Hayal Ürünü Oluşu

Arap deyim ve atasözlerinde yer alan hayvanların çok büyük bir kısmının gerçek aleme ait olduğunu görmekteyiz, bununla birlikte deyimlerde anka kuşu ve gül gibi tamamen hayal alemine ya da masal dünyasına ait bir takım efsanevi örneklere de rastlanmaktadır²². Esasen Arap folklorüne göre, cinler ve hayvan biçimindeki garip yaratıklar da (عُولُ) çöl sakinleri olup oralarda dolaşan kahramanları dövüşe davet etmektedir. Unutmamak gerekir ki, birçok klasik dönem şairinin yanı sıra, özellikle Sabit ibn Câbir, bu şeytanî yaratıklarla yaptığı korkunç kavgaları ile meşhurdur²³.

²¹ أَفْعَلُ veznindeki mesellerin ortaya çıkışında, özellikle Arap kabile yaşamı ve kabileler arası rekabetin etkili olduğu görülmektedir. Zira kabileler, başka kabilelerden 'daha üstün', 'daha güçlü', 'daha savaşçı' olmakla övündüğü gibi, kabile fertleri de 'daha cömert' (أَجْوَدُ مِنْ خَاتِمٍ), 'daha belîğ' (أَبْلَغُ مِنْ فَصِّ بْنِ سَعِيدَةَ) ve 'daha vefâli' (أَوْفَى مِنْ سَمَوَّالٍ) gibi niteliklerle emsallerine fark atmaktan büyük gurur duymaktaydı, bkz. Furat, s.104.

²² Arapların 'gül' hakkındaki inanışları o kadar yaygın idi ki, bizzat Hz. Peygamber bir hadislerinde bununla ilgili inanışların asılsızlığına değinmek durumunda kalmıştır. Âlûsî, bu motifin Arap örf ve kültüründeki tesiri üzerinde durmuştur. *a.g.e.*, c.II, s.346-349.

²³ Goldziher, s.23

Bu arada belirtmek gerekir ki, *أَسْمَعُ مِنْ سَمْعٍ* “kulakları Sim’den daha iyi işiten (1885)”²⁴ maddesinde anlatıldığı şekliyle, bilhassa melez hayvanlar hakkında verilen bilgiler -sözelimi, zürafanın, deve ile sırtlanın melezi olduğu şeklindeki inanç- çok büyük ölçüde hurafe niteliği taşımakta olup, bizim için sadece, dönemin ulaştığı tabiat bilgisinin düzeyi hakkında fikir vermesi bakımından önemlidir.

Esâsen el-Câhiz da, *Kitâbu’l-hayevân*’da, erkek kurtla dişi sırtlanın melezi olduğu söylenen *سَمْعٍ* ve dişi kurtla erkek sırtlanın melezi olduğu söylenen *إِصْبَارٍ*’dan söz eder, bunların da diğerleri gibi birer vahşi hayvan olduğunu gösteren şiirlerden çeşitli mısralar aktarır²⁵. Ancak öyle anlaşılıyor ki, güçlü muhâkemesine rağmen el-Câhiz bile, tevârüs ettiği tarihi ve kültürel malzemenin -bir yerde dayatmasıyla- melez tabiatlı yaratıklara ilişkin şüphelerine rağmen, kendilerini hiç görmediği bu iki yaratığın varlığını zımnen kabul etmek durumunda kalmıştır. Aynı durum ed-Demiri’nin (1344-1405), *Hayâtu’l-hayevân* adlı eserinde ‘deniz kızı’ (*بَنَاتُ الْمَاءِ*) hakkında verdiği bilgiler için de söz konusudur.

(2) Ontik Niteliği Olan Bazı Hayvanlara Dair Sıhatsız Bilgiler

Ontolojik varlığından bahsedemeyeceğimiz ve yukarıda birkaçına işaret ettiğimiz hayvanlar dışında, mesellerde, kendileri gerçek alemde var olsalar bile, haklarında verilen bilgilerin hiç de otantik olmadığı örnekler de yer almaktadır. Meydâni, kendisine geçmiş kuşaklardan intikal eden bu yarı hurâfi bilgileri -bir derlemeci olarak- olduğu gibi nakletmekte, bunlar hakkında anlatılan hikayeleri de genellikle herhangi bir eleştiriye tabi tutmadan aktarmaktadır. Bedevi Arapların, akbaba’nın 500 sene gibi uzun bir ömür yaşadığı inancını yansıtan *أَعْمَرَ مِنْ نَسْرٍ* “akbabadan daha uzun ömürlü (2634)” deyimini buna bir örnektir.

Bedevi folkloruna ait bir başka örnek de, kederden öldüğüne inanılan toy kuşları hakkındaki *أَكْمَدُ مِنَ الْحُبَارَى* “toy kuşundan daha kederli/tasalı/üzgün (3213)” ya da *مَاتَ فُلَانٌ كَمَدَ الْحُبَارَى* “toy kuşu gibi kederinden öldü” sözleridir. Toy kuşlarının, bu -sözde- kederli durumunu izah eden tamamen gerçek dışı bir yorumlama biçimi söz konusudur. Buna göre, diğer kuş türleri, tüylerin yenilendiği mevsimde tüy dökümünü birer birer yaparken -tüyün biri çıkmadan

²⁴ Bu çalışmada, mesellerin *Mecmau’l-emsâl*’deki yerlerine işaret ederken, ilgili cilt ve sayfa numaraları yerine, söz konusu deyimler için bizzat yazar tarafından yapılan numaralandırma dikkate alınacaktır. Buna göre, her bir deyim sonunda parantez içinde verilen rakam, o deyim, kitap içindeki deyim sırasını işaret etmektedir.

²⁵ Câhiz, *Kitâbu’l-hayevân (I-VII)*, Tahkik: Abdusselam Muhammed Harun, Dâru’l-cîyl, Beyrut, 1988, c.I, s.181-182.

diğerini atmazken- toy kuşları tek seferde yirmi tûy birden dökmetedir. Güya bu hayvanlar, böyle bir sırada, korkuya neden olan tehlikeli bir durumla karşılaştıklarında, diğer kuşlar uçup gitmesine rağmen kendileri uçamamakta, bu da onlarda büyük bir gam ve hüzne neden olmaktadır.

(3) Hayvanların En Bâriz Özellikleri Üzerine Vurgu Yapılması

Hayvanı konu alan Arap atasözleriyle ilgili dikkatimizi çeken bir diğer husus, bir hayvanın bilinen en bâriz vasfının, genellikle teşbih aracılığıyla ve çoğu zaman üstünlük bildiren bir yapı (ism-i tafdil kalıbı) içinde ifadelendirilmiş olmasıdır ki, hemen her dilde, hayvanların bu en çarpıcı özellikleri dikkate alınmak suretiyle oluşturulmuş onlarca benzer nitelikte deyim ve teşbihlere rastlamak mümkündür. Söz gelimi, ‘balık’ denildiğinde bu hayvanın akla gelen ilk özelliği yüzebilmesidir, dolayısıyla yüzmeye konusundaki yetkinlik ifade edilmek istendiğinde *أسْبِحُ مِنْ نُونٍ* “(Suda) balıktan daha iyi yüzen (1884)” deyimini türetilmiştir. Aşağıda yer alan liste incelendiğinde, diğer dillerde de yaklaşık aynı anlamları karşılamak üzere benzer deyim ve atasözlerinin türetildiği görülecektir. Ancak yine de işaret etmek gerekir ki, Arap dili, bu dili kullanan Arap toplumunun doğal çevresinde yer alan biyoçeşitliliğe paralel olarak, neredeyse her hayvanla ilgili bir deyim türetmiş, deyim konu olan hayvanın yaşam biçimine, davranış alışkanlıklarına, biyolojik karakteristiklerine ilişkin -başka kültürlerde rastlayamayacağımız- dikkat çekici detaylar vermektedir²⁶. Ancak belirtmek gerekir ki, aşağıda yer alan ve *أَفْعُلُ* veznindeki bir takım sıfatlarla birlikte kullanılan deyimlerde, sözünü ettiğimiz detayı görmek mümkün değildir. Bunlar, daha çok hayvanın birinci derecede göze çarpan vasfı üzerinden deyim konu olmuştur:

- أَعْدَى مِنَ الْعَقْرَبِ “Akrepten daha (tehlikeli) düşman/ hasım (2611)”;
أَصْنَعُ مِنْ نَحْلٍ “Arıdan daha mâhir/ daha sanatkâr (2172)”;
أَجْرًا مِنْ لَيْثٍ بِخَفَانٍ “Haffân arslanından daha cesur (1007)”;
أَشَدُّ مِنْ فَرَسٍ “Attan daha dayanıklı (2061)”;
أَكْمَنُ مِنْ جُنْدٍ “Cırcır böceğinden daha gizli/ iyi saklanmış (3220)”
أَنْزَى مِنْ جَرَادٍ “Çekirgeden daha çok zıplayan/ sıçrayan (4319)”
أَفْسَدُ مِنَ الْجَرَادِ “Çekirgeden daha tahripkâr (2802)”
أَوْقَلُ مِنَ وَعَلٍ / مِنْ غُفْرِ “Dağ keçisinden daha iyi tırmanan (4553)”

²⁶ Mcdonald, bedevi yaşamdan tevarüs edilen, özellikle deve, at ve daha az oranda diğer evcil hayvanlarla ilgili geleneksel bilginin son derece detaylı oluşuna işaret eder ve bu detayın, Câhiliye şiiri üzerine çalışan günümüz öğrencisi açısından ciddi sorun teşkil eden özel bir vokabüler oluşturduğunu belirtir, bkz. Mcdonald, *a.g.m.*, s.3.

- أَخَذَرُ مِنْ ظَلِيمٍ “Devekuşundan daha/ ihtiyatlı/ temkinli/ (1205)”
- أَصْنَعُ مِنْ تَنْوُطٍ “Dokumacı kuşundan daha mâhir/ sanatkâr (2171)”
- أَلْصُ مِنْ فَاَرَةٍ “Fareden daha hırsız/ (aşırma konusunda) fareden daha mâhir (3746)”
- أَشْدُّ مِنْ فَيْلٍ “Filden daha kuvvetli (2060)”
- أَنْحَى مِنْ دِيكٍ “Horozdan daha gururlu/ kibirli (4327)”
- أَبْكَرُ مِنْ غُرَابٍ “Kargadan daha erkenci (606)”
- أَحْرَصُ مِنْ نَمْلَةٍ “Karıncadan daha hırsız/ azimli (1225)”
- أَبْصُرُ مِنْ عَفَابٍ مَلَاعٍ “Çöl kartalından daha keskin görüşlü (577)”
- أَعْقَمُ مِنْ بَعْلَةٍ “Katırdan daha kısır/ verimsiz/ bereketsiz (2600)”
- أَتَقَفُ مِنْ سَيُورٍ “Kediden daha atak/ atik (813)”
- أَثْبَتُ مِنْ فَرَادٍ “Keneden daha sâbit/ daha az yer değiştiren (810)”
- أَخْبُ مِنْ ضَنْبٍ “Kertenkeleden daha aldatıcı/ daha oyuncu (1369)”
- أَفْسَى مِنْ ظَرْبَانَ “Kokarcadan daha çok yellenen (2805)”
- أَحْرَسُ مِنْ كَلْبٍ “Köpekten daha uyanık/ tetikte/ ihtiyatlı (1228)”
- أَجُوعُ مِنْ ذَنْبٍ “Kurttan daha aç (994)”
- أَعْدَى مِنَ الْحَيَّةِ “Yıldandan daha (tehlikeli) düşman/ daha hasım (2609)”
- أَحْكَى مِنْ قَرْدٍ “Maymundan daha taklitçi (1238)”
- أَوْهَنُ مِنْ بَيْتِ الْعَنْكَبُوتِ “Örümceğin ağından daha zayıf (4462)”
- أَكْسَبُ مِنْ فُهْدٍ “Parstan daha çalışkan/gayretli (3211)”
- أَثْبِتُ مِنْ جَيْالٍ “(Toprağı veya mezarı) sırtılandan daha çok kazan/eşeleyen (4310)”
- أَضْعَفُ مِنْ بَقَعَةٍ “Tahtakurusundan daha zayıf/daha narin/daha nahif (2255)”
- أَضَلُّ مِنْ وَالدِ الْبِرْتُوعِ “(Yolunu/yuvasını) bulmada, ak tavşandan daha çok zorlanan (2251)”
- أَحْسَنُ مِنَ الطَّائُوسِ “Tavus kuşundan daha alımlı/göz alıcı (1223)”
- أَطْيَرُ مِنْ حُبَارَى “Toy kuşundan daha iyi uçan (2326)”
- أَسْرَعُ مِنْ تَلْمِظِ الْوَرَلِ “Varan kertenkelesinin dilini çıkartıp yalanışından daha hızlı (1881)”
- أَغْوَصُ مِنْ قِرْلَى “Yalıçapkınından/iskele kuşundan daha iyi dalış yapan (2717)”
- أَبْصُرُ مِنَ الْوَطُوطِ بِاللَّيْلِ “Geceleyin yarasadan daha iyi gören (579)”

(4) Belirli Bir Meziyet, Beceri ya da Özelliği Anlatmada Farklı Hayvanlardan Yararlanılması

Dikkate değer bir diğer saptama, deyimlerde, belirli bir insani meziyeti ya da özelliği yansıtmak üzere birden fazla değişik hayvan adının kullanılmış olmasıdır. Sözcügelimi, sıçrama ve zıplama becerisini anlatmak için; أَنْزَى مِنْ هِجْرَسٍ “maymundan daha iyi sıçrayan/zıplayan (4317)”, أَنْزَى مِنْ ضَيُونٍ “kediden daha iyi sıçrayan/

zıplayan (4318)”, أَنْزَى مِنْ ظَبْيٍ “ceylandan daha iyi sıçrayan/zıplayan (4319)”, أَنْزَى مِنْ جَرَادٍ “çekirgeden daha iyi sıçrayan/zıplayan (4319)”, deyimleri; cesaretliliği ve yürekli oluşu anlatmak üzere; أُسْجِعُ مِنْ لَيْثٍ “arslandan daha cesur (1007)”, أَخْرَأَ مِنْ دُبَابٍ “sinekten daha cesur (970)”, deyimleri; keza, cehâleti anlatmak için أَجْهَلُ مِنْ فَرَّاشَةٍ “kelebekten daha câhil (1008)”, أَجْهَلُ مِنْ عَفْرَبٍ “akrepten daha câhil (1009)”, deyimleri; ihtiyatlı ve tetikte oluşu anlatmak için أَحْذَرُ مِنْ غُرَابٍ “kurttan daha ihtiyatlı/temkinli/uyanık (1203)”, أَحْذَرُ مِنْ ذَنْبٍ “devekuşundan daha ihtiyatlı/temkinli/uyanık (1204)”, أَحْذَرُ مِنْ ظَلِيمٍ “kurttan daha aç (1878)”, أَجْوَعُ مِنْ فَرَادٍ “kurttan daha aç (1878)”, أَجْوَعُ مِنْ فَرَادٍ “dokumacı kuşundan daha mâhir/sanatkâr (2171)”, أَصْنَعُ مِنْ سُرْفَةٍ “artıdan daha mâhir/sanatkâr (2170)”, أَصْنَعُ مِنْ نَحْلٍ “attan daha kuvvetli (2060)”, أَشَدُّ مِنْ فَيْلٍ “attan daha kuvvetli (2061)”, أَشَدُّ مِنْ فَيْلٍ “kelebekten daha güçsüz (2255)”, أَضْعَفُ مِنْ بَقَعَةٍ “tahtakurusundan daha zayıf/güçsüz (2255)”, أَضْعَفُ مِنْ بَعُوضَةٍ “sinekten daha cılız / güçsüz (2255)”, deyimleri kullanılmıştır.

(5) Bir Hayvanın, Birden Fazla Yönünün Deyimlere Konu Olması

Bir başka önemli nokta, bir hayvanın değişik yönlerinin deyimlere konu olmasıdır. Arslanın cesareti yanında, oburluğu ve avcılığı; atın çekiş gücü yanında uysallık ve itaatkârlığı; çekirgenin zıplaması yanında tahripkârlığı; devekuşunun korkaklığı yanı sıra ihtiyatlılığı ve koşmadaki hüneri; maymunun taklitçiliği ve zıplama becerisi ayrı ayrı deyimler halinde ifadelendirilmiştir. Sırayla örneklemek gerekirse: أَخْرَأَ مِنْ لَيْثٍ بِخَقَانَ “arslandan daha cesur (1007)”, أَشْرَهُ مِنَ الْأَسَدِ “arslandan daha obur (2047)”, أَصَيْدُ مِنْ لَيْثٍ عَفْرَبِينَ “arslandan daha avcı (2194)”; أَشَدُّ مِنْ فَرَسٍ “attan daha iyi çeken (2061)”, أَطْوَعُ مِنْ فَرَسٍ “attan daha uysal ve itaatkâr (2339)”; أَنْزَى مِنْ جَرَادٍ “çekirgeden daha iyi zıplayan (4319)”, أَفْسَدَ مِنْ جَرَادٍ “çekirgeden daha tahripkâr (2802)”; أَحْكَى مِنْ قَرْدٍ “maymundan daha taklitçi (1238)”, أَنْزَى مِنْ هَجْرَسٍ “maymundan daha iyi sıçrayan/zıplayan (4317)”.

(6) Belirli Bir Hayvan Üzerinden, Birbirine Zıt Durum ve Özelliklerin Anlatılması

Dikkat çekici bir diğer nokta da, bir hayvan üzerinden, birbirine tamamen zıt kavram ve durumları anlatmak üzere deyimler türetilmiş olmasıdır. Karıncanın hem suya kanmış, hem de çok

susamış olmasını anlatan iki deyimde bu durum net olarak gözlemlenmektedir: *أَعْطَشُ مِنَ النَّمْلِ* “karıncadan daha susamış/susuz (2620)”, *أَرَوَى مِنَ النَّمْلِ* “(suya) karıncadan daha çok kanmış/doymuş (1700)”.

Yine, bir haberleşme vasıtası olarak kullanılan posta güvercinleri hakkında *أَهْدَى مِنْ حَمَامَةٍ* “(Gideceği yolu/yönü) güvercinden daha iyi bilen (4636)” deyimine karşılık, onu ‘*aptal*’ olarak tanımlayan bir deyim de söz konusudur: *أَخْرَقُ مِنْ حَمَامَةٍ* “güvercinden daha *aptal* (1358)”. Ancak Meydânî, güvercinle ilgili yapılan bu tanımlamanın bir gerekçesini vermektedir bize: güvercin, yuvasını, ağacın daima rüzgara açık tarafına yapmakta, sırf bu yüzden yumurtalarının yarından fazlası yere düşüp telef olmaktadır. Dolayısıyla, burada güvercine atfedilen ‘*yolu bilme*’ ile ‘*aptallık*’ vasıfları, aynı hayvanın farklı yönleri dikkate alınarak oluşturulmuştur.

Sözünü ettiğimiz zıtlıkla alakalı bir başka örnek de köpeğin sahibiyle olan ilişkisinde görülmektedir. *أَشْكُرُ مِنْ كَلْبٍ* “köpekten daha kıymetbilir/daha minnettar (2054)” deyimi -kedinin aksine- bu hayvanın kadirşinaslığına dikkat çekerken, *سَمِّنْ (أَسْمِنُ) كَلْبَكَ يَا كَلْبُ* “besle köpeğini, yesin seni! (1787)” deyimi bunun tam aksi yönünde bir anlama vurgu yapmaktadır. Burada tekrar Meydânî’nin işaret ettiği açıklamalara müracaat edecek olursak, sözü edilen tanımlamaların çok özel olaylarla ilişkili olduğunu, özel bir duruma ait örneklerden deyim veya atasözünü yoluyla genel hükümlere ulaşıldığını, zıtlığın da buradan kaynaklandığını söyleyebiliriz.

(7) Meydânî’nin, *Mecmau’l-Emsâl*’de, İlgili Maddeyi İnceleme Yöntemi Üzerine

Herşeyden önce, genel olarak deyim ve atasözlerinin ilk defa kim tarafından, ne maksatla ve hangi olay üzerine söylenmiş olabileceğine ilişkin çok sayıda ve muhtevaları birbirinden oldukça farklı rivayetler bulunduğundan, bu tür hikâye ve rivayetleri ihtiyatla karşılamak gerektiği hususu, hayvanları konu alan deyim ve atasözleri için de geçerlidir. Esasen, nakledilen bu tür malumatın tarihsel ve belgesel değeri, üzerinde ayrıca durulması gereken ve müstakil bir çalışmayı hak eden bir konudur. Ancak biz bu makalenin sınırları çerçevesinde, Meydânî’nin, bir maddeyi ele alış biçimiyle ilgili olarak önemli birkaç hususa değinmek istiyoruz.

(a) Yaptığı faydalı açıklamalarla Meydânî, değişik deyimler içinde aynı biçim ve kalıpta yer alan bir sözcüğün anlamının, deyimdeki diğer unsurlara bakılarak anlaşılması gerektiğinin güzel örneklerini vermektedir. Örneğin, aşağıdaki deyimlerde yer alan *أَعْدَى* sözcüğünün farklı köklerden gelişine işaret etmesi, hayvanla ilgili teşbih yönünü aydınlatmakta, dolayısıyla verilmek istenen mananın daha iyi kavranmasını sağlamaktadır:

أَعْدَى مِنَ الظَّالِمِ: وَذَلِكَ أَنَّهُ إِذَا عَدَا مَدَّ جَنَاحَيْهِ، فَكَانَ حُضْرُهُ بَيْنَ الْعَدُوِّ وَالطَّيْرَانِ.

“**Devekuşundan daha süratli koşan**” (2610): zira devekuşu, koşması esnasında kanatlarını ileri doğru uzattığından, koşu biçimi uçuş ile normal koşu (عَدُوٌّ) arasında bir görünüm sergiler.

أَعْدَى مِنَ الْعَقْرَبِ: هَذَا مِنَ الْعِدَاءِ وَالْعِدَاوَةِ.

“**Akrepten daha (tehlikeli/zararlı) düşman/hasım**” (2608): burada geçen أَعْدَى sözcüğü, عِدَاءٌ ve عِدَاوَةٌ ‘düşmanlık/husumet’ kökünden gelmektedir.

أَعْدَى مِنَ الدَّنْبِ: فَمِنَ الْعِدَاءِ وَالْعِدَاوَةِ وَالْعَدُوِّ.

“**Kurttan daha düşman/hasım**” ve ayrıca “**kurttan daha iyi koşan**” (2611): Meydâni’nin açıklamasına göre, burada geçen أَعْدَى sözcüğü, hem ‘düşmanlık/husumet’ anlamındaki عِدَاءٌ ve عِدَاوَةٌ köklerinden; hem de ‘koşmak’ anlamındaki عَدُوٌّ kökünden gelmiş olabilir.

(b) Bir deyim, aynı anlamı vermek üzere farklı lafızlarla rivâyeti söz konusu ise, Meydâni, bu her iki kullanıma da işaret etmiş; deyim içindeki tekil-çoğul, eril-dişil farklılıklarını, cümle içi takdim-tehirleri titiz bir şekilde belirtmiştir. Bu durum, özde aynı veya benzer manalar kastedilmiş olsa dahi, Arap mesel kültürünün farklı kaynaklardan devşirildiğini -bu yüzden değişik varyantlarla nakledildiğini- ya da bir bölgeden diğerine intikal ederken değişime uğradığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Aşağıdaki deyimlerde bu kısmi değişimin örnekleri görülmektedir:

أَبْصَرَ مِنَ الْوَطْوَاطِ بِاللَّيْلِ

أَبْصَرَ لَيْلًا مِنَ الْوَطْوَاطِ

“geceleyin yarasadan daha iyi gören (579)”

أَجْمَعُ مِنْ نَمْلَةٍ

أَجْمَعُ مِنْ دَرَّةٍ

“karınca (topluluğun)dan daha kalabalık (1001)”

أَخْلَى مِنْ جَوْفِ حِمَارٍ

أَخْرَبُ مِنْ جَوْفِ حِمَارٍ

“eşeğin karnından daha boş (1364)”

أَسْرَعُ مِنْ تَلْمِظِ الْوَرَلِ

أَسْرَعُ مِنْ تَلْمِظَةِ الْوَرَلِ

“varan kertenkelesinin dilini çıkartıp yalanışından daha hızlı (1881)”

أَصْنَعُ مِنْ نَنْوُطٍ
أَصْنَعُ مِنْ نَنْوُطٍ

“dokumacı kuşundan daha mâhir/sanatkâr (2171)”

Bibliyografya

- Abdulmecid Kutâmiş, *el-Emsâlu'l-arabiyye -dirâse târihiyye tahlîliyye-*, I.Baskı, Dâru'l-fikr, Suriye, 1988.
- Ahmet Subhi Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1996.
- Câhız, *Kitâbu'l-hayevân (I-VII)*, Tahkik: Abdusselam Muhammed Harun, Dâru'l-cîyl, Beyrut, 1988.
- Demirayak, Kenan; Çöğenli M. Sadi; *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum, 1994.
- el-Âlûsî, Mahmûd Şukrî; *Bulûğu'l-erab fî ma'rifeti ahvâli'l-Arab (I-III) (Şerh, tashih ve harekeleme: Muhammed Behcet el-Eserî)*, Emîn Demec ve Dâru's-şarki'l-Arabiyy Yayınları, Beyrut.
- el-Arnâvût, Şefîk, *Kâmûsu'l-esmâi'l-Arabiyye*, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, II. Baskı, Beyrut, 1989.
- Gertrúd Kovács, “References to Animals in the *Dîvân of al-Hansâ*”, *The Arabist (Budapest Studies in Arabic)*, Budapeşte, 2001.
- Goldziher, Ignace; *Klasik Arap Literatürü* (Çev. Azmi Yüksel, Rahmi Er), İmaj Yayınları, Ankara, 1993.
- M. V. McDonald; “Animal books as a genre in arabic literary”, *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)*, cilt: XV, No:1/2, 1988, (s.3-10).
- Yedi Askı -Arap Edebiyatının Harikaları-*, (Çev. Nurettin Ceviz, Kenan Demirayak, Nevzat H. Yanık), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004.